

4ο Συνέδριο
Ακουστικής
Οικολογίας

ήχος θόρυβος περιβάλλον

πρακτικά

μυτιλήνη | κέρκυρα

4^ο Συνέδριο Ακουστικής Οικολογίας
«Ήχος, Θόρυβος, Περιβάλλον»
Πρακτικά

Επιμέλεια: Νίκος Μπουμπάρης, Κώστας Παπαρρηγόπουλος, Γιάννης Ματσίνος

Εξώφυλλο / γραφιστική επιμέλεια / σελιδοποίηση: Ισμήνη Γάτου

© 2018 Ελληνική Εταιρεία Ακουστικής Οικολογίας

ISBN: 978-618-81399-2-3

Ελληνική Εταιρεία Ακουστικής Οικολογίας
Διοικητικό Συμβούλιο:
Κώστας Παπαρρηγόπουλος (Πρόεδρος)
Γιάννης Ματσίνος (Αντιπρόεδρος)
Κατερίνα Τζεδάκη (Γραμματέας)
Κίμων Παπαδημητρίου (Ταμίας)
Ιωάννα Ετμεκτσόγλου (Μέλος, Σύμβουλος)
Ανδρέας Μνιέστρης (εκπρόσωπος WFAE)

Ταχυδρομική Διεύθυνση:
Ελληνική Εταιρεία Ακουστικής Οικολογίας
Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Μουσικών Σπουδών
Αγγλικό Αναρρωτήριο, Παλαιό Φρούριο
Τ.Κ. 49100, Κέρκυρα

email: info@akouse.gr

URL: www.akouse.gr

Ελληνική Εταιρεία Ακουστικής Οικολογίας

Εργαστήριο Ακουστικής Οικολογίας, Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Εργαστήριο Εικόνας, Ήχου και Πολιτιστικής Αναπαράστασης, Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Με τη συνεργασία των:

Εργαστήριο Ηλεκτροακουστικής Μουσικής Έρευνας και Εφαρμογών, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Εργαστήριο Μουσικής Πληροφορικής, Τμήμα Μηχανικών Μουσικής Τεχνολογίας & Ακουστικής, ΤΕΙ Κρήτης

Εργαστηριακή Μονάδα Οικολογικής Ψυχολογίας και Βιωματικής, Ευρετικής και Αφηγηματικής-Διαλογικής Ψυχοπαιδαγωγικής, Εργαστήριο Ψυχολογικής Έρευνας, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης

4^ο Συνέδριο Ακουστικής Οικολογίας

«Ήχος, Θόρυβος, Περιβάλλον»

Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη, 3-6 Νοεμβρίου 2016

Οργανωτική Επιτροπή

Συντονισμός:

Γιάννης Ματσίνος

Νίκος Μπουμπάρης

Χρήστος Οικονόμου

Άγγελος Τσαλιγόπουλος

Μέλη:

Ιωάννα Ετμεκτσόγλου

Ανδρέας Μνιέστρης

Κίμων Παπαδημητρίου

Κώστας Παπαρρηγόπουλος

Κατερίνα Τζεδάκη

Επικουρική Ομάδα Φοιτητών/τριών

Πανεπιστημίου Αιγαίου:

Μαρία Αποστόλου

Γιώργος Βάσιος

Ελένη Γαλήνη

Ιωάννης Ζευγώλης

Νιόβη Ζορμπά

Πασχάλης Καβακιώτης

Λευτέρης Κακαλής

Μυρτώ Κυρίτση

Ελένη Πολυδώρου

Ερασμία Τζανάκη

Επιστημονική Επιτροπή

Αναστασία Γεωργάκη

Ευαγγελία Δράκου

Ιωάννα Ετμεκτσόγλου

Ιωάννης Ζάννος

Μιράντα Καηδή

Ελένη Καλλιμοπούλου

Παναγιώτης Κανελλόπουλος

Σπύρος Κουζούπης

Γιάννης Ματσίνος

Ανδρέας Μνιέστρης

Νίκος Μπουμπάρης

Χρήστος Οικονόμου

Παναγιώτης Πανόπουλος

Ιωάννης Παντής

Δημήτρης Παπαγεωργίου

Κίμων Παπαδημητρίου

Κώστας Παπαρρηγόπουλος

Παναγιώτης Πούλης

Μάριος Πουρκός

Μάκης Σοϊλωμός

Δανάη Στεφάνου

Κατερίνα Τζεδάκη

Νικόλας Τσαφταρίδης

Νίκος Τσινίκας

Ανδρέας Φλώρος

Ευχαριστίες

Η Οργανωτική Επιτροπή ευχαριστεί για τη συμβολή τους στην πραγματοποίηση του συνεδρίου τους: Έκτορα Γκάτσο, Θάλεια Ραυτοπούλου, Αλέξανδρο Σπάθη

Το συνέδριο πραγματοποιήθηκε υπό την Αιγίδα και Οικονομική Στήριξη της Γενικής Γραμματείας Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής

Καλλιτεχνική Επιτροπή

Νικόλας Βαλσαμάκης

Ιωάννης Ζάννος

Δημήτρης Καμαρωτός

Κωνσταντίνος Καραθανάσης

Παναγιώτης Κόκορας

Αποστόλης Λουφόπουλος

Θοδωρής Λώτης

Μανόλης Μανουσάκης

Ανδρέας Μνιέστρης

Άκης Πασούλας

Βασίλης Ρούπας

Κατερίνα Τζεδάκη

Αστικό ηχοτοπίο: μουσικοκινητική - παιδαγωγική αξιοποίηση

Ευαγγελία Δούκα
Π.Ε. 70
eva_douka@yahoo.gr

Ολυμπία Αγαλιανού
(Ph.D) Π.Ε. 11
oagalianou@yahoo.com

Περίληψη

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται μία εκπαιδευτική παρέμβαση η οποία υλοποιήθηκε στο ολοήμερο πρόγραμμα ενός δημοτικού σχολείου της Αττικής στο πλαίσιο του μουσικοκινητικού ομίλου. Στόχος αποτέλεσε η ανάπτυξη της ακουστικής αντίληψης, της ακουστικής συνειδητότητας και ευαισθητοποίησης των μαθητών απέναντι σε καθημερινούς ήχους με απώτερο σκοπό την απόδοση προσωπικού νοήματος στο ηχητικό τους περιβάλλον. Με χώρο αναφοράς τον προαύλιο του σχολείου, οι μαθητές δραστηριοποιήθηκαν με ερέθισμα τους φυσικούς ήχους τους οποίους εντόπισαν. Με εργαλεία τις πρακτικές του «ηχοπερίπατου», της ενεργητικής ακρόασης, των ηχητικών αναμνήσεων και της επιτόπιας ηχογράφησης των φυσικών ήχων, τα παιδιά συνέλεξαν και επέλεξαν ηχητικό υλικό το οποίο επεξεργάστηκαν δημιουργικά και απέδωσαν νόημα στο ηχητικό περιβάλλον του τόπου τους. Στην παρέμβαση οι ήχοι του περιβάλλοντος αξιοποιούνται ως ένα πρωτογενές υλικό το οποίο οι ίδιοι οι μαθητές ανιχνεύουν, εξερευνούν, επεξεργάζονται και αναπαριστούν με βάση τεχνικές και μέσα της μουσικοκινητικής αγωγής. Στη συνέχεια, μέσα από την ενεργή συμμετοχή τους σε ομαδικές μουσικοκινητικές δραστηριότητες προχωρούν στη δημιουργία μουσικοκινητικών συνθέσεων βασισμένων σε αυτό το υλικό.

Λέξεις Κλειδιά

Ηχοτοπίο, ακουστική ανάμνηση, ακρόαση, μουσικοκινητική αγωγή, τεχνολογία.

1. Εισαγωγή

Στην προσπάθειά μας να περιγράψουμε έναν τόπο εστιάζουμε πάντα σε όσα μπορούμε να δούμε και σχεδόν ποτέ δεν σκεφτόμαστε να τον περιγράψουμε βασισμένοι στους ήχους που τον χαρακτηρίζουν. Μόνο αν πρόκειται για ήχους πολύ διαφορετικούς από τους συνηθισμένους, πιθανά, να αναφερθούμε σε αυτούς. Κάθε τόπος όμως, εκτός από οπτικό είναι παράλληλα και ένα ηχητικό πεδίο. Αυτό, ο Καναδός μουσικοσυνθέτης Murray Schafer, το ορίζει ως «ηχοτοπίο» (soundscape) (Ετμεκτσόγλου, 2014). Το «ηχοτοπίο» περιγράφει το σύνολο των ήχων που μπορεί να γίνει αντιληπτό και κατανοητό από έναν άνθρωπο ή ένα ζώο στο μέρος που βρίσκεται, π.χ. στην εξοχή, στον δρόμο μιας πόλης, στο γραφείο, κ.λπ. Ο τρόπος με τον οποίο ο κάθε άνθρωπος αντιλαμβάνεται και ερμηνεύει ένα ηχοτοπίο είναι διαφορετικός και επηρεάζεται, κυρίως, από το οικείο του ηχητικό περιβάλλον, τις πολιτιστικές του προσλαμβάνουσες και τα ιδιαίτερα βιώματά του. Ένα ηχοτοπίο μπορεί να είναι πραγματικό ή φανταστικό. Ως φανταστικό ορίζουμε μια «σύνθεση ηχοτοπίου» δηλαδή τη δημιουργία ενός ηχοτοπίου της φύσης ή της πόλης με βάση ηχογραφημένο υλικό με τη βοήθεια της τεχνολογίας από τα αντίστοιχα περιβάλλοντα. Οι πρώτες συνθέσεις ηχοτοπίων δημιουργήθηκαν από καναδούς συνθέτες τη δεκαετία του 1970 ως αντίπαλο δέος στην ηχορύπανση η οποία είχε αρχίσει να επικαλύπτει τους φυσικούς ήχους στα αστικά περιβάλλοντα (Ετμεκτσόγλου, 2014).

Το ηχοτοπίο, παρέχει τη δυνατότητα πρόσληψης του περιβάλλοντα κόσμου με μία τελείως διαφορετική αντίληψη πέραν της οπτικής η οποία επικρατεί στο σημερινό δυτικό κόσμο ως κυρίαρχη αισθητηριακή προσέγγιση. Κάθε τοπίο μπορεί να προσληφθεί και μέσα από την ακοή με την παρατήρηση και τη μελέτη του ακουστικού περιβάλλοντος η οποία αποκαλύπτει, αποκωδικοποιεί και βοηθά στην κατανόηση των ηχητικών σημάτων. Το ηχοτοπίο συνδέεται με την επιστήμη της Ακουστικής Οικολογίας η οποία πρωτοεμφανίστηκε τη δεκαετία του 1960 στον Καναδά και αποτελεί έναν διεπιστημονικό κλάδο ο οποίος μελετά τον ήχο ως στοιχείο του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος και την επίδρασή του στον άνθρωπο. Η μελέτη του ηχητικού περιβάλλοντος προσεγγίζεται μέσα από τη σκοπιά ποικίλων επιστημών: οικολογία, γεωγραφία, αρχιτεκτονική, ανθρωπολογία, κοινωνική επιστήμη, ψυχολογία, εκπαίδευση, ακουστική, ηχητικές τέχνες και μουσική (Σχοινά, 2015).

Κάθε τόπος έχει μία ιδιαίτερη «ακουστική ταυτότητα» η οποία σχετίζεται με τους ήχους που παράγονται εκεί λόγω της μορφολογίας, των φυσικών φαινομένων και των δραστηριοτήτων των ζωντανών οργανισμών (Παρπαρούση, κ.κ.). Έτσι, με τον όρο ηχοτοπίο αναφερόμαστε:

- στο *φυσικό ηχοτοπίο*, το οποίο αποτελείται από γεωφυσικούς ήχους (τιτίβισμα πουλιών, ήχοι φύλλων και κλαδιών των δέντρων, ήχοι του αέρα και της βροχής κ.ά.) και μας πληροφορούν για τον τόπο/ χώρο και την εποχή,
- στους *ανθρωπογενείς ήχους του περιβάλλοντος*, όπως οι ήχοι εργασίας, οι ήχοι που προέρχονται από τη χρήση μηχανών, οι οποίοι λειτουργούν αντίθετα προς τους φυσικούς ήχους και προσφέρουν ελάχιστες ακουστικές πληροφορίες. Πρόκειται για ήχους που μπορούν να οδηγήσουν σε ηχορύπανση (Παρπαρούση, κ.κ.), στην ανισορροπία δηλαδή ενός ηχοτοπίου

η οποία οφείλεται σε έναν οποιοδήποτε παρεμβαίνοντα ή ενοχλητικό ήχο (Ετμεκτσόγλου & Μνιέστρης, 2004).

Οι ανθρωπογενείς ήχοι συμβάλλουν στην απομάκρυνση του ανθρώπου από το φυσικό τους περιβάλλον (Σχοινά, 2015), η οποία είναι αισθητή στη δυτική κοινωνία λόγω της έλλειψης των φυσικών ήχων από την καθημερινότητα της πόλης. Η σημασία των φυσικών ήχων για τη ζωή, οδηγεί τους κατοίκους των πόλεων σε προσπάθειες να τους αναπληρώσουν με κληαδίσματα ωδικών πουλιών στα κλουβιά, φωνές κατοικίδιων, ακόμα και με ηχογραφημένο υλικό όπως μουσικές συνθέσεις βασισμένες στους ήχους της θάλασσας, του αέρα, κ.τ.λ. Γιατί όμως οι φυσικοί ήχοι είναι τόσο σημαντικοί για τον άνθρωπο και η απουσία τους είναι τόσο αισθητή στον σημερινό κάτοικο της πόλης;

Η σπουδαιότητα των φυσικών ήχων για τον άνθρωπο έγκειται στο γεγονός ότι δύναται να επηρεάσουν τον εσωτερικό κόσμο του και να προκαλέσουν έντονες συναισθηματικές αντιδράσεις, οι οποίες αφορούν όλο το φάσμα των συναισθημάτων από τον ισχυρό φόβο και άγχος (ήχος κεραυνού, σεισμού, κραυγή άγριου ζώου) μέχρι και τη απόλυτη αγαλλίαση και γαλήνη (τιτίβισμα πουλιών, ελαφρύ κύμα). Επίσης, οι ήχοι της φύσης εμπλουτίζουν και προσδιορίζουν, πολλές φορές, τις ανθρώπινες εμπειρίες τόσο έντονα ώστε το άκουσμα ενός ήχου να μπορεί να ανασύρει την ανάμνηση μιας συγκεκριμένης εμπειρίας. Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι οι ήχοι της φύσης επιδρούν ευεργετικά στον άνθρωπο επειδή η ποικιλία των συχνοτήτων που περιλαμβάνουν ενεργοποιούν τον ανθρώπινο εγκέφαλο σε όλες τις ηλικίες χωρίς να τον κουράζουν ή να είναι βαρετοί σε ψυχικό και νοητικό επίπεδο (Ετμεκτσόγλου, 2003).

Το ηχοτοπίο, άμεσα σχετιζόμενο με τους φυσικούς ήχους, μπορεί να αποτελέσει ένα πολύτιμο εκπαιδευτικό εργαλείο και μία ιδανική ευκαιρία για να έρθουν τα παιδιά σε άμεση επαφή, εμπειρικά και βιωματικά, με τη φύση και τα φυσικά ακούσματα. Έτσι, η αξιοποίησή του σε ένα ευέλικτο πλαίσιο μάθησης δίνει τη δυνατότητα στους μαθητές για:

- ανάπτυξη και βελτίωση της ακουστικής αντίληψης,
- ανάπτυξη δεξιοτήτων ακρόασης,
- συνειδητοποίηση του οικείου τους ηχητικού περιβάλλοντος,
- ανάκληση των ήχων του περιβάλλοντος και αναπαραγωγή τους με δημιουργικούς τρόπους αξιοποιώντας το σώμα και τη φωνή (Τζεδάκη, 2015),
- ηχογράφηση και περαιτέρω δημιουργική επεξεργασία ηχητικού υλικού,
- ομαδικές ηχητικές συνθέσεις και αυτοσχεδιασμό (Ετμεκτσόγλου, 2015),
- ανάπτυξη μιας δημιουργικής μουσικής συμπεριφοράς μέσα από την ενθάρρυνση για παρατήρηση, αναπαραγωγή, απόδοση νοήματος και οργάνωση των ήχων του περιβάλλοντος (Δογάνη, 2015).

2. Σκοπός, στόχοι και μέθοδος της εκπαιδευτικής παρέμβασης

Σκοπός της παρέμβασης είναι η απόδοση νοήματος από τους μαθητές στο ηχητικό τους περιβάλλον.

Οι κύριοι στόχοι της παρέμβασης είναι:

- η ενθάρρυνση για παρατήρηση, εξερεύνηση, ανακάλυψη και εστιασμένη ακρόαση των ήχων του περιβάλλοντος,
- η συνειδητοποίηση της αξίας των φυσικών ήχων στην καθημερινότητά μας,
- η ανάπτυξη της δημιουργικότητας και η μουσική καλλιέργεια μέσα από δημιουργικές δραστηριότητες με βασικό υλικό τον ήχο.

Οι συναντήσεις και οι επιμέρους δραστηριότητες σχεδιάστηκαν με βάση τις σύγχρονες θεωρίες μάθησης: ανακαλυπτική, βιωματική, ομαδοσυνεργατική, δημιουργική μάθηση οι οποίες θέτουν στο επίκεντρο της διαδικασίας την εμπειρία του μαθητή και του αποδίδουν ενεργό ρόλο για την οικοδόμηση και απόκτηση της γνώσης (Βοσνιάδου, 2001).

Η οργάνωση των μουσικοκινητικών δράσεων βασίστηκε στη μουσικοπαιδαγωγική προσέγγιση του Carl Orff (Orff-Schulwerk) η οποία χρησιμοποιεί ως μέσα τη μουσική το λόγο και την κίνηση προκειμένου να βοηθήσει την ολόπλευρη ανάπτυξη του παιδιού (Orff, 1992). Η στενή σύνδεση των τριών αυτών μέσων οφείλεται στο γεγονός ότι αποτελούν ρυθμικά φαινόμενα τα οποία, πολλές φορές, λειτουργούν αδιάσπαστα ή σε απόλυτη αλληλεπίδραση. Κεντρικό ρόλο στο Orff-Schulwerk κατέχει η έννοια του στοιχειώδους (elemental). Ο Regner (2010) διευκρινίζει ότι ο προσδιορισμός «elemental» στη μουσική καθορίζει την έντονη και θεμελιώδη σχέση μεταξύ μουσικής και χορού η οποία ενυπάρχει σε κάθε ανθρώπινο όν. Ο Τσαφταρίδης (1997) αποδίδει το elemental στη μουσική ως στοιχειοδομική δίνοντας μια επιπλέον διάσταση και τονίζοντας έτσι τις προοπτικές αξιοποίησης και ανάπτυξης. Ο ήχος είναι θεμέλιο στοιχείο της μουσικής δημιουργίας και μπορεί να χαρακτηριστεί ως στοιχειακό υλικό.

Οι ομαδοσυνεργατικές και αλληλεπιδραστικές τεχνικές κυριαρχούν στη μουσικοκινητική αγωγή Orff. Η ομάδα, κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας, δρα ως μια διαπολιτισμική συνάντηση και καλείται να δημιουργήσει τη δική της μουσική κουιτούρα (Sangiorgio, 2014). Μέσα από μια δημιουργική διαδικασία μορφοποιεί τις ιδέες της και τις παρουσιάζει στις άλλες ομάδες (gestaltung). Ο δάσκαλος λειτουργεί ως διαμεσολαβητής, διευκολύνει τη διεργασία και την παραγωγή γνώσης (Agalianou, 2014). Συμμετέχει ως συν-δημιουργός προσφέροντας ανατροφοδότηση και συνδυάζοντας τις δημιουργίες των ομάδων. Το πρόσωπο -μαθητής και δάσκαλος-βρίσκεται στο κέντρο της διδασκαλίας (Kugler, 2014).

Οι τεχνικές οι οποίες αξιοποιήθηκαν προκειμένου οι μαθητές να συλλέξουν και να επεξεργαστούν το ηχητικό τους υλικό είναι οι ακόλουθες:

Ηχοπερίπατος. Πρόκειται για μία βιωματική δραστηριότητα, ατομική ή ομαδική, με στόχο τον εντοπισμό και την εξερεύνηση των ήχων του περιβάλλοντος. Είναι ένας περίπατος κατά τη

διάρκεια του οποίου προτείνεται η προσεκτική ακρόαση των ήχων του περιβάλλοντος. Οι ήχοι εξετάζονται ως προς τις φυσικές ιδιότητες του ήχου, ένταση/δυναμική, διάρκεια, τονικότητα και διάρκεια (Machlis & Forney, 1996). Εξετάζεται, επίσης, η συνειδητή προσπάθεια για κατανόηση και συμμετοχή του ατόμου στο συγκεκριμένο χωροχρόνο μέσα από τους ήχους (Τζεδάκη, 2014).

Ηχητικές αναμνήσεις. Πρόκειται για ανάκληση συγκεκριμένων ήχων τους οποίους οι μαθητές καλούνται να αντλήσουν από προηγούμενες εμπειρίες τους. Οι μαθητές, αφού εντοπίσουν την ηχητική ανάμνηση, καλούνται να αναπαράγουν τον ήχο, ο καθένας με το δικό του τρόπο, με εργαλείο τη φωνή και το σώμα. Μέσα από τη διαδικασία αυτή παράγεται ένα νέο πρωτογενές υλικό διαθέσιμο για αυτοσχεδιασμό και για ομαδικές και ατομικές συνθέσεις.

Μίμηση. Η μίμηση αποτελεί μία διαδικασία η οποία δίνει τη δυνατότητα στους μαθητές να εμπλουτίσουν το κινητικό και ηχητικό τους ρεπερτόριο και να ανταλλάξουν ιδέες. Δεν υπάρχει δημιουργικότητα εκ του μηδενός. Έτσι, οι δραστηριότητες μίμησης παρέχουν στους μαθητές το πρώτο υλικό για τις δημιουργικές τους δράσεις (Gough, 1999). Επιπρόσθετα, δίνει τη δυνατότητα στον εκπαιδευτικό να διδάξει κινητικά και μουσικά μοτίβα μέσα από μια αλληλεπιδραστική διαδικασία η οποία μπορεί να αποκτήσει τα χαρακτηριστικά διαλόγου. Στις δραστηριότητες της παρέμβασης χρησιμοποιήθηκαν δύο τρόποι μίμησης: ταυτόχρονη μίμηση (μίμηση- καθρέφτης) και διαδοχική μίμηση (ήχος- ηχώ) (Αγαθιανού, 2011). Με την τεχνική αυτή ενισχύεται η τονική και ρυθμική μνήμη των παιδιών, αναπτύσσεται ο αυτοσχεδιασμός τους και εξασκείται η προσεκτική και ενεργητική ακρόασή τους (Χειμώνας, 2008).

Εξερεύνηση. Οι δραστηριότητες εξερεύνησης καθοδηγούνται από τον εκπαιδευτικό ώστε οι μαθητές να κινητοποιούνται, να διευκολύνεται ο προσωπικός πειραματισμός και η ανάλυση στοιχείων, στην περίπτωση της παρούσας παρέμβασης, του ήχου και της κίνησης. Ως μέσα εξερεύνησης και επεξεργασίας χρησιμοποιήθηκαν, κυρίως, η φωνή και το σώμα. Μέσα από τις δραστηριότητες εξερεύνησης οι μαθητές καλούνται να χειριστούν μουσικές ιδέες με πρωτότυπους τρόπους, απελευθερώνοντας τη φαντασία τους και καλλιεργώντας την εφευρετικότητά τους (Χειμώνας, 2008).

Αυτοσχεδιασμός. Η έννοια του αυτοσχεδιασμού μπορεί να αναφέρεται σε πολλούς διαφορετικούς τρόπους δράσης και λειτουργίας. Στη συγκεκριμένη παρέμβαση, ο μουσικός αυτοσχεδιασμός χρησιμοποιήθηκε α) ως μέσο πειραματισμού και αναζήτησης πολλαπλών αποδόσεων της ίδιας ιδέας και β) ως πεδίο αυτονομίας και άσκησης στην αυτενέργεια και την ελευθερία. Σύμφωνα με αρκετές θεωρήσεις της σύγχρονης μουσικοπαιδαγωγικής, *μαθαίνω μουσική* σημαίνει εμπλέκομαι ενεργά στη μουσική πράξη και κατανοώ σημαίνει ότι μπορώ να χειρίζομαι τους ήχους με διαφορετικούς τρόπους. Η μουσική σκέψη βρίσκεται μέσα στη μουσική πράξη και ο αυτοσχεδιασμός βοηθά την απόκτηση διαδικασιακής (procedural) μουσικής γνώσης ως μέσο ανάπτυξης της μουσικότητας (Κανελλόπουλος, 2013). Οι μουσικοκινητικές δραστηριότητες, όπως συνήθως δομούνται στην προσέγγιση του Carl Orff εμπλέκουν ταυτόχρονα τη μουσική το λόγο και την κίνηση (Goodgin, 2002). Οι μαθητές χρησιμοποίησαν το φωνή τους, το λόγο και την προσωδία του και το σώμα προκειμένου να αυτοσχεδιάσουν πάνω σε συγκεκριμένα θέματα. Ο αυτοσχεδιασμός λειτούργησε ως μια καθοδηγούμενη από την εκπαιδευτικό διαδικασία η οποία έθετε το πλαίσιο «τι κάνουν τα παιδιά» και άφηνε ελευθερία ως προς το περιεχόμενο «πώς το κάνουν τα παιδιά».

Ομαδοσυνεργατικές δραστηριότητες. Η εργασία σε ομάδες και η δημιουργία μουσικοκινητικών συνθέσεων αποτελεί συνήθη πρακτική της μουσικοκινητικής αγωγής Orff (Αγαθιανού & Τσαφταρίδης, 2017). Οι μαθητές, μετά τη φάση της εξερεύνησης και του αυτοσχεδιασμού σχημάτιζαν –αρχικά- ζευγάρια και στη συνέχεια εντάσσονταν σε ομάδες όπου δημιουργούσαν με βάση το υλικό που κάθε μέλος κατέθετε ως προϊόν της προσωπικής εξερεύνησης και του αυτοσχεδιασμού. Οι δημιουργίες των ομάδων παρουσιάζονταν στην ολομέλεια και αποτελούσαν έναυσμα για συζήτηση.

Αξιοποίηση τεχνολογικών μέσων. Κατά την υλοποίηση των δραστηριοτήτων αξιοποιήθηκε η χρήση τεχνολογικών συσκευών για την ηχογράφηση του ηχητικού υλικού, την επεξεργασία του και στο τέλος για την αποθήκευσή του με τη μορφή ηχητικών αρχείων (wav). Συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκε α) ένα κινητό τηλέφωνο με μικρόφωνο και κατάλληλο λογισμικό για την ηχογράφηση και φωτογραφική μηχανή για τη λήψη φωτογραφιών και β) ένας φορητός υπολογιστής και το πρόγραμμα Audacity για την επεξεργασία του ηχογραφημένου υλικού, την αποθήκευση και την αναπαραγωγή του.

3. Υλοποίηση της εκπαιδευτικής παρέμβασης- Δραστηριότητες

Η διδακτική παρέμβαση πραγματοποιήθηκε στο Ολοήμερο Πρόγραμμα ενός Δημοτικού Σχολείου της Νέας Ιωνίας Αττικής. Οι συμμετέχοντες ήταν 19 μαθητές, 7 κορίτσια και 12 αγόρια, των Δ΄ και Ε΄ τάξεων. Το πρόγραμμα είχε διάρκεια πέντε εβδομάδες με συχνότητα συναντήσεων μία διδακτική ώρα ανά εβδομάδα. Κάθε συνάντηση, αν και εντάσσονταν στο γενικότερο σχεδιασμό αποτελούσε μια αυτόνομη ενότητα με επιμέρους στόχους και αυτοτελές περιεχόμενο.

Η δομή των συναντήσεων ήταν, σχεδόν, σταθερή, με εξαίρεση την τελευταία συνάντηση η δομή της οποίας διαφοροποιήθηκε τελείως. Κάθε συνάντηση δομούταν σε τέσσερα μέρη. Το πρώτο μέρος αποτελούσε η εισαγωγή κατά την οποία οι μαθητές, μέσα από παιχνίδια ρυθμού και κίνησης, έρχονταν σε επαφή με το σώμα και τη φωνή τους ενώ ταυτόχρονα εγκαθιδρύονταν η αίσθηση της ομάδας και προετοιμαζόταν το θέμα της συνάντησης. Το δεύτερο μέρος ήταν αφιερωμένο στη συλλογή του ηχητικού υλικού. Οι μαθητές συνέλεξαν ήχους με τις τεχνικές οι οποίες έχουν προαναφερθεί: ηχητικές αναμνήσεις και αναπαραγωγή τους με τη φωνή και το σώμα, εντοπισμός ήχων και ηχογράφηση. Το τρίτο μέρος ήταν αφιερωμένο στην εξερεύνηση του πρωτογενούς ηχητικού υλικού, την επεξεργασία και αξιοποίησή του με τη φωνή και το σώμα μέσα από ατομικούς καθοδηγούμενους αυτοσχεδιασμούς και ομαδοσυνεργατικές δημιουργικές δραστηριότητες. Στο τέταρτο μέρος οι μαθητές, ορισμένες φορές και με τη βοήθεια της τεχνολογίας, δημιουργούσαν ατομικές και ομαδικές μουσικοκινητικές συνθέσεις χρησιμοποιώντας τα αποτελέσματα της εξερεύνησης και του αυτοσχεδιασμού. Η κάθε συνάντηση τελείωνε με παρουσίαση των δημιουργιών των ομάδων στην ολομέλεια. Στην τελευταία συνάντηση, οι συνθέσεις των επιμέρους ομάδων συνδέθηκαν, με την καθοδήγηση της εκπαιδευτικού, σε μια ενιαία ομαδική σύνθεση, ένα τραγούδι, το οποίο και ηχογραφήθηκε με τη βοήθεια τεχνολογικών μέσων.

Η πρώτη συνάντηση είχε ως θέμα τη δημιουργία ενός «ηχοτοπίου του δρόμου». Στόχος της ήταν η διάκριση μεταξύ ανθρωπογενών και φυσικών ήχων. Η διαδικασία πέρασε από τον εντοπισμό στη διάκριση και τη δημιουργική επεξεργασία. Ως αφορμή χρησιμοποιήθηκε μια ιστορία από το Ανθολόγιο «Ο Σαλίγκαρος βγαίνει αμαξάδα», η οποία παρουσιάστηκε παραλληλαγμένη στα παιδιά για τις ανάγκες της δραστηριότητας. Στη συνέχεια, ζητήθηκε από τα παιδιά να επενδύσουν ηχητικά το κείμενο βρίσκοντας τους δύο βασικούς ήχους της ιστορίας, την κόρνα και τη σφυρίχτρα. Τα παιδιά ανέσυραν σχετικές ηχητικές αναμνήσεις, τις αναπαρήγαγαν με τη φωνή τους και αξιοποιώντας τη διαδοχική μίμηση (ήχος-ηχώ) καθισμένοι σε κύκλο, αντάλλαξαν τους ήχους μιμούμενοι όλοι όλων τις αναπαραγωγές των ηχητικών αναμνήσεων. Η διαδικασία επαναλήφθηκε δύο φορές, μία για τους ήχους της κόρνας και μία για τους ήχους της σφυρίχτρας. Κατόπιν τα παιδιά μιμούμενα τον σαλίγκαρο, αναπαρίσταναν οδηγούς οι οποίοι οδηγούσαν άναρχα στο χώρο. Σταδιακά, ταυτόχρονα με την οδήγηση, άρχισαν να αναπαράγουν τους ήχους που ακούγονται στο δρόμο μιας πόλης με βάση τις ηχητικές τους αναμνήσεις και τις ιδέες που είχαν ανταλλάξει στον κύκλο στην προηγούμενη δραστηριότητα. Αυτό οδήγησε στη δημιουργία ενός «αστικού ηχοτοπίου» βασισμένου στους φωνητικούς και κινητικούς ατομικούς αυτοσχεδιασμούς των παιδιών. Στη συνέχεια, τα παιδιά χωρίστηκαν σε τρεις ομάδες σε διάταξη ευθείας. Η κίνησή τους ακολούθησε τη ρυθμική αγωγή του χτυπήματος του ταμποурίνου (αργά-γρήγορα) ενώ συνέχιζαν τη μίμηση των ήχων. Στην παύση σταματούσαν και ο πρώτος γινόταν τελευταίος. Ρόλος του οδηγού ήταν να οδηγεί την ομάδα με ασφάλεια στο χώρο. Τέλος, κάθε ομάδα διάλεξε τρεις από τους ήχους, τους έβαλε σε μια σειρά, τους επένδυσε με κίνηση και παρουσίασε τη σύνθεσή της στις άλλες ομάδες. Η συνάντηση τελείωσε στον κύκλο στην ολομέλεια με συζήτηση πάνω στους ανθρωπογενείς ήχους του αστικού ηχοτοπίου. Ηχογραφήθηκαν με κινητό τηλέφωνο αποσπάσματα των αυτοσχεδιασμών και των συνθέσεων.

Η δεύτερη συνάντηση είχε ως θέμα το φυσικό ηχοτοπίο. Χρησιμοποιήθηκε ο ηχοπερίπατος στο προαύλιο του σχολείου για τον εντοπισμό και την ακρόαση των φυσικών ήχων του περιβάλλοντος. Στόχος ήταν ο εντοπισμός του φυσικού ηχοτοπίου του σχολείου, η διάκριση των φυσικών ήχων και η ευαισθησία των μαθητών απέναντί τους. Η ομάδα περιπάτησε σιωπηλά και έκανε μικρές στάσεις, στα σημεία τα οποία οι μαθητές εντόπιζαν φυσικούς ήχους. Η επικοινωνία μεταξύ των μελών της ομάδας, μέρος της οποίας ήταν και η εκπαιδευτικός, ήταν μη ηλεκτρική. Μετά τον ηχοπερίπατο, στην αίθουσα του σχολείου κάθε παιδί στον κύκλο αναπαρήγαγε έναν από τους ήχους που είχε εντοπίσει κατά τη διάρκεια του ηχοπερίπατου -με το δικό του τρόπο- και οι υπόλοιποι επαναλάμβαναν (διαδοχική μίμηση, ήχος-ηχώ). Στη συνέχεια, οι μαθητές χωρίστηκαν σε ομάδες των τεσσάρων –και μία των τριών-, βγήκαν πάλι στο προαύλιο και κάθε ομάδα επέλεξε ένα φυσικό ήχο. Τον έδειξε στις άλλες ομάδες και όλοι μαζί ηχογράφησαν τους ήχους αυτούς με κινητό τηλέφωνο το οποίο χειριζόταν η εκπαιδευτικός. Ακολούθησε συζήτηση στην ολομέλεια με αφορμή το φυσικό ηχοτοπίο του σχολείου και με την αντιπαραβολή με άλλα ηχοτοπία π.χ. θάλασσας, βουνού κ.τ.λ. Η ομάδα προχώρησε σε σύγκριση με το αστικό ηχοτοπίο με το οποίο είχε ασχοληθεί στην προηγούμενη συνάντηση. Τέλος τα παιδιά επέστρεψαν στις μικρές ομάδες και δημιούργησαν μια μουσικοκινητική σύνθεση βασισμένη στην αναπαραγωγή με τη φωνή και το σώμα φυσικών ήχων από το ηχοτοπίο του σχολείου. Οι ομάδες παρουσίασαν τις συνθέσεις στην ολομέλεια και τα αποτελέσματα ηχογραφήθηκαν.

Η τρίτη συνάντηση είχε ως θέμα την ακρόαση των ηχητικών συνθέσεων των παιδιών και τον αναστοχασμό πάνω σε αυτές. Τα παιδιά καθισμένα με τις ομάδες τους άκουσαν τις ηχητικές συνθέσεις τους (επεξεργασμένες στο Audacity), προσπαθώντας να θυμηθούν σε ποια δραστηριότητα εντασσόταν κάθε άκουσμα. Τα παιδιά μίλησαν για τα ηχοτοπία, τον τρόπο προσωπικής και ομαδικής ερμηνείας των ήχων με τη φωνή και το σώμα. Είδαν στον υπολογιστή την κυματοειδή μορφή των ήχων και προχώρησαν σε σχολιασμό και συγκρίσεις και έτσι έγινε μία συνολική αποτίμηση της μέχρι στιγμής πορείας. Μίλησαν για τις φυσικές ιδιότητες του ήχου και επικεντρώθηκαν στην ένταση και τη διάρκεια. Με βάση αυτές προχώρησαν σε συγκρίσεις και σχολιασμό. Αναφέρθηκαν στις δυνατότητες της φωνής και σχολίασαν τις φωνητικές ερμηνείες των ήχων. Στη συνέχεια ανατέθηκε στα παιδιά η σύνθεση ενός τραγουδιού με κεντρικό θέμα τους ήχους με τους οποίους ασχοληθήκαμε. Κάθε ομάδα έγραψε από μία τετράστιχη στροφή με βάση 2-3 λέξεις κλειδιά που τους δόθηκαν και την παρουσίασαν στην ολομέλεια.

Η τέταρτη συνάντηση αφιερώθηκε στην ολοκλήρωση του τραγουδιού. Τα παιδιά πειραματίστηκαν ατομικά στην ρυθμική εκφορά του λόγου και τη σύνδεσή του με κίνηση και συνέχισαν την εργασία με την ομάδα τους. Το πρωτογενές ηχητικό υλικό, αυτή τη φορά αποτέλεσαν οι λέξεις. Τα παιδιά συνέδεσαν ήχους και λέξεις, επέλεξαν την εκφορά και το ρυθμό του λόγου. Παρουσίασαν τις συνθέσεις τους στην ολομέλεια οι οποίες ηχογραφήθηκαν.

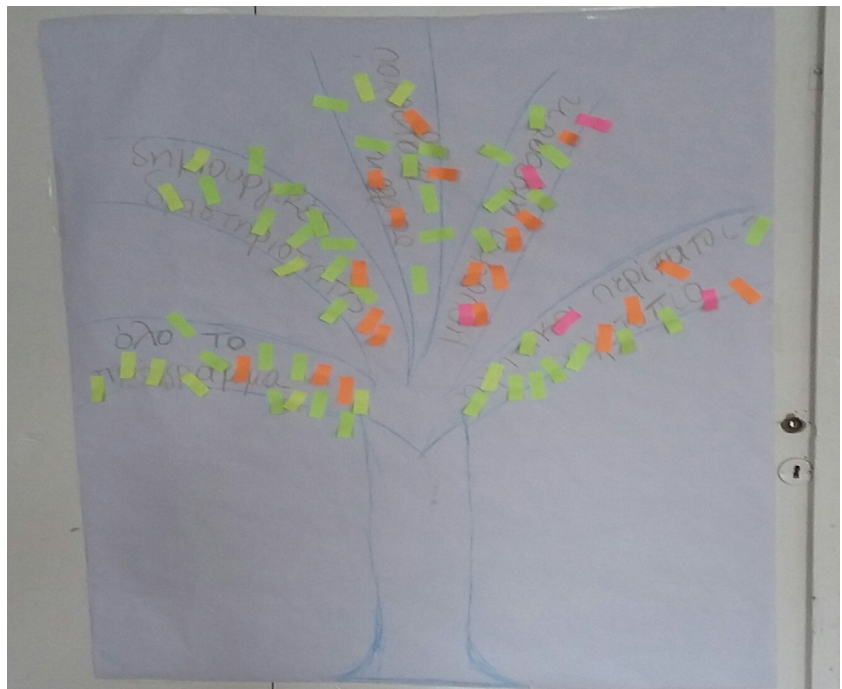
Η πέμπτη και τελευταία συνάντηση αφιερώθηκε στην ολοκλήρωση του τραγουδιού, μέσα από τη σύνθεση των επιμέρους συνθέσεων και στην αξιολόγηση της δράσης. Οι μαθητές, από κοινού, αποφάσισαν τον τρόπο με τον οποίο θα ενώσουν τα επιμέρους κομμάτια και τον τρόπο εκτέλεσής τους: επαναλήψεις, επιτονισμοί, solo-tutti κ.τ.λ. Στη συνέχεια ερμήνευσαν το κομμάτι, το ηχογράφησαν, άκουσαν την ηχογράφηση και τη σχολίασαν. Η συνάντηση και η παρέμβαση έκλεισε με την αξιολόγησή της από τα ίδια τα παιδιά.

4. Αξιολόγηση της παρέμβασης

Η αξιολόγηση της παρέμβασης βασίστηκε στην αναστοχαστική διαδικασία και στην αξιοποίηση ενός εποπτικού μέσου του δέντρου αξιολόγησης. Το δέντρο αξιολόγησης είναι μια τεχνική η οποία χρησιμοποιείται στη διαπολιτισμική αγωγή σε βιωματικά προγράμματα του Συμβουλίου της Ευρώπης. Τα παιδιά, μετά από μια σύντομη αυτογενή χαλάρωση κλήθηκαν να απαντήσουν «στον εαυτό τους» σύντομες ερωτήσεις όπως: «τι μου έκανε περισσότερο εντύπωση», «ποιους ήχους προτιμώ», «ποιες δραστηριότητες απόλαυσα», «σε ποιες δραστηριότητες βαρέθηκα», κ.ά.

Στη συνέχεια η εκπαιδευτικός παρουσίασε στα παιδιά ένα δέντρο το οποίο είχε πέντε κλωνάρια. Τέσσερα από τα κλωνάρια αντιπροσώπευαν τις κατηγορίες δραστηριοτήτων: ηχητικός περίπατος – ηχοτοπία, μουσική ακρόαση, σύνθεση τραγουδιού, δημιουργικές δραστηριότητες και μία όλο το πρόγραμμα. Έπειτα, η εκπαιδευτικός έδωσε σε κάθε παιδί χρωματιστά post-it τριών διαφορετικών χρωμάτων: ανοιχτό πράσινο, πορτοκαλί, ροζ. Το κάθε χρώμα αντιστοιχούσε σε ένα βαθμό ευχαρίστησης των παιδιών από την εμπειρία τους: ροζ-καθόλου, πορτοκαλί- μέτρια και ανοιχτό πράσινο-πολύ. Έπειτα ζήτησε από τα παιδιά να τοποθετήσουν ένα post-it σε κάθε κλωνάρι του δέντρου, ανάλογα με το βαθμό που απόλαυσε ή όχι τις αντίστοιχες δραστηριότητες.

Όπως φαίνεται από τα χρώματα στα κλωνάρια του δέντρου, το πρόγραμμα στο σύνολό του αποτιμήθηκε θετικά από τα παιδιά. Επίσης, είναι εμφανές ότι τα παιδιά προτιμούν τις δημιουργικές δραστηριότητες, ενώ ακολουθούν η σύνθεση τραγουδιού και ο ηχοπερίπατος, ο οποίος φαίνεται ότι άρεσε στην πλειοψηφία των παιδιών. Η ακρόαση των ηχητικών τους συνθέσεων διαπιστώθηκε ότι ήταν η δραστηριότητα που τους άρεσε λιγότερο από όλες

Εικόνα 1: Δέντρο αξιολόγησης

5. Συμπεράσματα

Η παρούσα εκπαιδευτική παρέμβαση αποτελεί μια ένδειξη ότι ένα ευέλικτο βιωματικό πλαίσιο μάθησης μπορεί να λειτουργήσει ως ένα ερέθισμα ή και κίνητρο για να έρθουν τα παιδιά σε επαφή με το περιβάλλον τους, να γίνουν τα ίδια παρατηρητές και εξερευνητές, να τοποθετηθούν ως συνειδητοί ακροατές στο χώρο στον οποίο ζουν διαμορφώνοντας έτσι μια προσωπική αντίληψη για το οικείο περιβάλλον και για τους ήχους του. Οι δεξιότητες της παρατήρησης, οι αντιληπτικές ικανότητες και η δημιουργικότητα μπορούν να αποτελέσουν όχημα κατανόησης του κόσμου που μας περιβάλλει. Οι δημιουργικές δραστηριότητες ενδιαφέρουν και κινητοποιούν τους μαθητές και για αυτό η αξιοποίηση προσεγγίσεων όπως αυτών της μουσικοκινητικής αγωγής και της ακουστικής οικολογίας στην εκπαιδευτική πράξη φαίνεται να είναι ιδιαίτερα λειτουργικές. Τα παιδιά δείχνουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πραξιακή γνώση και την εξερεύνηση του κόσμου που τα περιβάλλει ενώ οι παθητικές δραστηριότητες ενδιαφέρουν λιγότερο τα παιδιά. Παράλληλα, ελκύνονται από τη

χρήση της τεχνολογίας στο μάθημα διότι είναι πλήρως εξοικειωμένα με αυτή. Η αξιοποίηση των τεχνολογικών μέσων μπορεί να δώσει στη διδασκαλία προεκτάσεις και να κινητοποιήσει περαιτέρω τους μαθητές. Η συγκεκριμένη παρέμβαση μπορεί να υλοποιηθεί κατά μέρος ή ολόκληρη από οποιοδήποτε εκπαιδευτικό. Δεν απαιτεί ιδιαίτερες μουσικές ή τεχνολογικές γνώσεις. Μπορεί, επίσης, να αποτελέσει έμπνευση για άλλες δράσεις που αξιοποιούν την κατανόηση του ηχητικού περιβάλλοντος, χρησιμοποιούν την ήχο ως πρωτογενές υλικό δημιουργίας και εντάσσουν απλά τεχνολογικά μέσα στη διδασκαλία.

Αναφορές

Κείμενα

- Agalianou, O. (2014). Carl Orff meets Carl Rogers: Person-centred theory in OrffSchulwerk. *Orff-Schulwerkheute*, 91, 24-27.
- Goodkin, D. (2002). *Sound Ideas*. Miami: Warner Bros. Publications.
- Gough, M. (1999). *Knowing dance: A Guide for Creative teaching*. London Dance Books Ltd.
- Kugler, M. (2014). The influence of pedagogical and scientific concepts on the Schulwerk up to 1933. *Orff-Schulwerkheute*, 91, 7-11.
- Machlis, J. Forney, K. (1996) *Η απόλαυση της μουσικής*. Αθήνα: Fagotto.
- Orff, C. (1992). The Schulwerk-Its origin and aims. In D. Hall (Ed.), *Orff - Schulwerk in Canada: A collection of articles and lectures from the early years (1954-1962)* (pp. 29-37). Canada: Schott.
- Regner, H. (2010). "Musikfür Kinder-Music for Children-Musique pour Enfants". Comments on adaptation of Orff-Schulwerk in other countries. In B. Haselbach (Ed.), *Texts on theory and practice of Orff-Schulwerk - Basic texts from the years 1932-2010* (pp. 220-247). Canada: Schott.
- Sangiorgio, A. (2014). Orff-Schulwerk: Relationships between practice and theory. *Orff-Schulwerk Heute*, 91, 12-17.
- Αγαλιανού, Ο. (2011). *Η διδασκαλία της φυσική αγωγής στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση: εφαρμογή ενός προγράμματος μουσικοκινητικής αγωγής*. Διδακτορική διατριβή Φ.Π.Ψ. Ε.Κ.Π.Α.
- Αγαλιανού, Ο., & Τσαφταρίδης, Ν. (2016). Άτυπες μορφές γνώσης και μάθησης στη Μουσικοπαιδαγωγική Θεώρηση του C. Orff. Στο Μ. Κοκκίδου & Ζ. Διονυσίου (Επιμ.), *Μουσικός Γραμματισμός: Τυπικές και Άτυπες Μορφές Μουσικής Διδασκαλίας-Μάθησης* (Πρακτικά 7ου Συνεδρίου της Ελληνικής Ένωσης για τη Μουσική Εκπαίδευση) (σσ. 87-95). Θεσσαλονίκη: Ε.Ε.Μ.Ε.
- Βοσνιάδου, Στ. (2001). *Πώς μαθαίνουν οι μαθητές*. Διεθνές Γραφείο Εκπαίδευσης της Unesco. Διαθέσιμο διαδικτυακά στο <<http://e-yliko.minedu.gov.gr>> . Ανακτήθηκε: 15/5/2016.

Δογάνη, Κ. (2015), Ηχοτοπία και ηχητικοί περίπατοι στην προσχολική μουσική εκπαίδευση. Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Ακουστικής Οικολογίας «*Ακουστική Οικολογία και Εκπαίδευση*». Αθήνα-Κέρκυρα: Ελληνική Εταιρεία Ακουστικής Οικολογίας. (σσ. 76-86). Διαθέσιμο στο : <https://akousedu.files.wordpress.com/2015/04/praktika-3o-sunedrio-akoustikis-oikologias.pdf>. Ανακτήθηκε: 4/6/2016.

Ετμεκτσόγλου, Ι. (2003). Η επίδραση των ήχων της φύσης στον άνθρωπο: Μια θεωρητική προσέγγιση με εκπαιδευτικές προεκτάσεις. Από το 2ο Πανελλήνιο Σεμινάριο «*Ήχος και Φύση*». Σέρρες: Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Ποροίων Σερρών. Διαθέσιμο διαδικτυακά στο <[http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/4368/1263_01_Ιετμεκτσογλου_Η_επιδρ_ηχων_φυσης_στον_ανθρωπο_\(2004\).pdf](http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/4368/1263_01_Ιετμεκτσογλου_Η_επιδρ_ηχων_φυσης_στον_ανθρωπο_(2004).pdf)>. Ανακτήθηκε: 4/6/2016.

Ετμεκτσόγλου, Ι. & Μνιέστρης, Α. (2004). Προτεινόμενες Ασκήσεις Προετοιμασίας για Συμμετέχοντες εκπαιδευτικούς . 2ο Πανελλήνιο Σεμινάριο «*Ήχος και Φύση*». Σέρρες: Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Ποροίων Σερρών. Διαθέσιμο διαδικτυακά στο <<http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/4357/1258.pdf>>. Ανακτήθηκε: 28/5/2016.

Ετμεκτσόγλου, Ι. (2014). *Βασική Ορολογία Ακουστικής Οικολογίας για Παιδιά και Ενήλικες: Το ηχοτόπιο και οι σημασίες των ήχων του*. Κέρκυρα: Ελληνική Εταιρεία Ακουστικής Οικολογίας. Διαθέσιμο διαδικτυακά στο <<http://akouse.gr/wp/wp-content/uploads/2015/11/akouseOrologia.pdf>>. Ανακτήθηκε: 28/5/2016.

Ετμεκτσόγλου, Ι. (2015). Εκπαίδευση στην Ακουστική Οικολογία για Παιδιά και Νέους με έμφαση σε θέματα Αισθητικής και Ηθικής του Ηλεκτρονικά Διαμεσοληθμένου Ήχου. Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Ακουστικής Οικολογίας «*Ακουστική Οικολογία και Εκπαίδευση*». Αθήνα- Κέρκυρα: Ελληνική Εταιρεία Ακουστικής Οικολογίας. (σσ. 52-59). Διαθέσιμο στο <<https://akousedu.files.wordpress.com/2015/04/praktika-3o-sunedrio-akoustikis-oikologias.pdf>>. Ανακτήθηκε: 4/6/2016.

Κανελλόπουλος, Π. (2013) Αναζητώντας το ρόλο του αυτοσχεδιασμού στη μουσική εκπαίδευση. *Μουσικοπαιδαγωγικά* 11, σ. 4-43.

Παρπαρούση, Γ. (χ.χ.) *Εξερευνώντας ένα ηχοτόπιο*. Διαθέσιμο στο <<https://eclass.upatras.gr>>. Ανακτήθηκε: 28/5/2016.

Σχοινά, Κ. (2015). Περίπατος στα αστικά ηχοτόπια: μια διδακτική πρόταση. Άρθρο δημοσιευμένο στα Πρακτικά του 7ου Πανελλήνιου Συνεδρίου ΠΕΕΚΠΕ. Βόλος. Διαθέσιμο στο <http://docplayer.gr/1290252-Peripatos-se-astika-ihotopia-mia-didaktiki-protasi.html>. Ανακτήθηκε: 28/5/2016.

Τζεδάκη, Κ. (2015). Η πρακτική του ηχοπερίπατου στην εκπαίδευση του ηχητικού σχεδιασμού. Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Ακουστικής Οικολογίας «*Ακουστική Οικολογία και Εκπαίδευση*». Αθήνα-Κέρκυρα: Ελληνική Εταιρεία Ακουστικής Οικολογίας. (σσ. 40- 45). Διαθέσιμο στο <<https://akousedu.files.wordpress.com/2015/04/praktika-3o-sunedrio-akoustikis-oikologias.pdf>>. Ανακτήθηκε: 4/6/2016.

Χειμώνα, Ε. (2008). *Η μουσική ως μέσο κοινωνικών σχέσεων στο Νηπιαγωγείο*. Μεταπτυχιακή εργασία, Πάτρα. Διαθέσιμο διαδικτυακά στο <http://nemertes.lis.upatras.gr/jspui/handle/10889/1804?mode=full>. Ανακτήθηκε: 28/5/2016.